

MENDIBURU ETA LARRAMENDI

Oiartzun, 1982-VII-17

K. Mitxelena

Mendiburuz eta Mendibururen lanez, zahar eta berriez, esatekoak esanak daudelakoan, goraxeagotik hartuko nuke nik gaia hemen mintzatu behar dudanez gero pixkaren bat bederen. Eta Mendiburu baino gorago, eta beste orduko eta geroko beste hainbeste baino gorago orobat, Aita Manuel Larramendi daukagu, euskal gaietan.

Zenbaitek esan dezake eta zenbaitek esango du euskal idazle kaxkarra izan genuela andoaindarra, euskara ia ixil-gordean baizik erabili ez zuena, testu zaharrei Telletxeak gehitu dizkienak aintzakotzat hartzen baditugu ere. Erdaraz idatzi zuen gehienbat, guztiok dakigunez, eta ausarki bezain ederki, gaztelaniaz batez ere. Alde horretarik idazle bezala zor zitzaion zorra, egia esan, ez zaio oraindik aitortu, baina hori behar bada askok Barojari ukatu dionaren pareko arrazoiengatik gertatu da: erdara itsuski, tankera gaiztoan erabili omen zutelako. On da gu ere erdaraz mintzatzea, ahoz eta izkribuz; beheko mailatik goraxeago ezin igo gaitzkeelakoan, halaz guztiz.

Nolanahi ere den, utzi dezagun oraingoz erdaldunentzat aipatu dudan erdal kontua. Haatik, azpimarkatu behar genuke agian nabari dela erdaraz ugari bezain euskaraz urri mintzatu zen Larramendik ondorio ageria izan baldin bazuen, eta euskarari zegokionez izan ere, erdarazkoak ez direla nahi eta ez kaltegarri euskarazkoentzat. Probetxuzko ere gerta daitezke, agi danean.

Harek sortu zuen giroan hazi ziren Mendiburu, lehengoa eta oraingoa, Kardaberaz, baita Basterretxea eta Gamiz bera ere, urrutitik bederen. Lehenbiziko biek izan zituzten Larramendirekin errietaldi aski larriak, baita hizkuntzari dagokion aldetik ere. Maisu eta gidari izan zuten beti, halaz guztiz, hizkuntzaren arloan bestetan baino gehiago. Eta hori euskaraz deus gutti idatzia genuelarik! "V. Rev. que ha escrito a la maravilla y tantos libros sobre el bascuence y del bascuence —erantzun zion behin batean Kardaberazek—, ni uno ha escrito en bascuence. ¡Ojalá hubiera escrito muchos y muchos sermones y aun más doctrina! Nos hubiera hecho a todos otro favor mayor y nos hubiera enseñado prácticamente a hablar, escribir, etc." Ik. J. Ig. Tellechea Idígoras, *Anuario del Semin. "Julio de Urquijo"* 2 (1968), 3-31.

Andoaindarraren eragina ez zen gainera, eta beharrik, Konpainian gelditu, Larramendi hil bezain laster bidali baitzituzten aurrean jesuitak, besteak beste. Hor dugu, urrutirago jo gabe, Ubillosen “Hitz aurrea”: “Eusqueraz dorausquizunean, eusquerazco hitzac ez badarabiltzatzu, zure erausia hitzuznea, edo *barbarismoa* dala esango dizue; ta hitz bacoitza, dagocan toquian sartzen ez-padezu, zure hitz-jàrio[a]ri araututsa, edo *Solecismoa* deitucodioe. Bost onelacò enzuten degu eusquerazco sermoietan! Ala baña, zori gaiztoan dacusun bezala, euscaldun guichic necatu nai dù eusquerazco hitzac billatzen, ta bacoitza bere toquian ipintzen. Eusquerazco hitzac ongui ez-padirudi, edo oitua ez pada; hurà utzi, aren ordean artu diteque, arc esan naiduana, adirázteco adiña dan, beste bat.” Barka, mesedez, aipamenaren luzea, ez baitut sartu euskera hobearen besteren bizkar erabiltzearren. Horko irakaspenak, eta ez zenbait hitz (*hitzuznea, araututsa* eta are *hitzaurrea* bera) bakarrik, Larramendirenak baitira, geroxeago ikusiko dugunez.

Segiziokoen artean ez daude soilik bere garai eta garaitsukoak, ezta, ez alderatzeko ere, alde honetako euskaldunak: hangoen idazkiak, zori gaiztoz, hemengoak ez ezik, ez ditugu ongi ezagutzen. Aski izan bekit, nabarmenentako bat ahotan hartzeko, Haraneder-en gaitzizenez dabilzan Harrieten Lau Ebanjelioak: hiztegia ez baitute segur aski Dassance-gandik jaso. Hiribarrenek, ordea, fama txarreko hiztegiari egotzi beharko dio Larramendiren zordun agertzea. *Eskaldunac*-en darabiltzan hitzak ez baititu, oker ez banabil, mugaz honunztik bildu.

Nekerik gabe ager daiteke zer nahi izan zuen Larramendik euskarari, euskara idatziari, buruz. Euskarak burua jasoko bazuen, bere lagunak idatzi zuen bezala, premiazko iruditzen zitzaion, gure alde honetan batez ere, artean ez bezalako euskal prosa erabiltzea: garbiagoa, jatorragoa, apainagoa. Hizkuntzaz kanpoko xedeei —Elizaren eginkizunei, batipat— begira zegoen jendeari, ez zitzaion gehiegi kostatzen, erraztasuna lagun, euskararen izaeraz eta egoeraz atzentzea. Berak eskatzen zuena, hizkuntzarekiko arreta gaiarekikoaz gainera, lortu zuen, besterengandik lortu, idazlerik onenengandik. Hementxe dugu lekuko, inora mugitu gabe, bere saioak gerora ere hobetzen aritu zen Mendiburu.

Larramendik berak maila jasoagoa ipini zion bere buruari: sermoiak sermoi, Mendibururen lehen liburuan ageri den gutunak gerorako utzi zuen eredu. Bazekien, noski, goregi zegoela orduko entzule-irakurleentzat; bazekien, eta horrexegatik behar bada hain guttitan eman zion euskarari amore. Hor gelditu zen, beraz, marka ahal zezanak, ahal zitekeen momentuan, berdin eta gairi zezan. Hitz neurtuz egin zituenez hobe genuke beste batean mintza. Inoiz esaten zenez, berez behar Billabonako.

“Dotrinaren” bidez ahaleginu omen zen Larramendi, Kardaberazek arestian esan digunez, euskararen inguruan, euskaraz ez bazen ere, mintzatzzen. Hortik sortu ziren, gainerakoan gainetik, gerra-aurretik *Ezina egina* itzuli zuten *Arte*-a, eta Hiztegi hirukoitza, Euskaltzaindiak behin batean erabilia bestetara aldatzeko baimena ematen badidazue, eta horietarik irabazi

zuen Arakistain eta Gandararen esker ona, berarekin harremanetan jardun zirenak baizik ez aipatzeko.

Larramendik ongi ikasia zuen, iparraldetik hegoaldera zetozen Akademiaren garaian bizi zelarrik, euskarak ere, hizkuntza landuen sailean sartzeko, neurri, lege eta erregela jakinak behar zituela, idazle eta hizlarien artean (predikarien artean, gurean) onarturik zabalduko zirenak. Honelaxe neurtuko nuke nik Aita Manuelen ekarria lanbide honetan:

1. Ez dirudi deus berririk atera zuenik grafia kontuan edo deus gutti, ezer atera bazuen. Aurkeztu zituen apurrak berak ez ziren beti ontzat emanak izan eta Kardaberaz dugu besterik gabe diodanaren lekuko.

2. *Arte*-a morfologiaren barrutian dago ia-ia mugatua: gramatika, paradigma bihurtu zaio, paradigma bilduma hobeki esan. Formak erakusten dizkigu formen erabilera baino areago. Adinkide ezezaguna zuen Urteren aldamenean, urriago delarik agian adizki kontuan, ordena argia azaltzen du liburuan barrena. Gehiago dena, ez da txokozale donibandarraren gisan. Bere hirikoen orde z bere euskalkiko argitasunak agertzen dizkigu, eta Gipuzkoako euskalki hori berak begiz joa da, Beterri aldera. Badaki, ordea, euskalki bat baino gehiago dituela euskarak eta saiatzen da ahaleginean beste dialektuen berria zabaltzen.

3. Larramendik nahi zuen euskarak hitz-altxor ugariagoa eta garbiagoa behar zuen izan. Ugaritasunaren bazterrak kanpotik ezarriak zeuzkan aski baitzuen euskarak, baita gehiegixko ere, erdaraz Real Akademiak agertu berria zuen hiztegiari ordain zuzenak ematea hitzez-hitz. Garbitasunari zor zitzaizkionak ere kitatu behar ziren, ordea.

Nahikoa litzateke goiko Ubillosen hitzak berraipatzea zertaz ari naizen norinahi esplikatzeke. Gogora, bestalde, zer dioen Villasantek, *Hist. de la liter. vasca*², 121, J. M. Zabalaren ondotik, Otxoa de Arinen dotrinaz ari dela: “Ciertamente..., echa constantemente mano de voces y vocablos castellanos hasta límites inverosímiles... El hecho es, por lo demás, normal en otros escritos de la época. Mérito indudable del P. Larramendi fue el haber contribuido eficazmente a liberar al vasco escrito de esta servidumbre respecto del castellano en materia lexical.”

Hiru bide bederen zabalik zeuzkan hutsarteak betetzeko:

a) Lehenbizikoa litzateke berez irekiena eta ez da horrela gertatzen. Berdin gence hangoa edo hemengoa izatea euskarazkotzat jotzeko, euskaldunek erabiltzen dutenez gero, baina ez da hori gertatzen, eta etxeoak ere, zertxobait itxuraldaturik ageri bazaizkie, ez dira gauza ezagutzeko. Ik. *Arte*, 389 hh.: “Lo que es de admirar es, que aun hasta los nombres más obvios se les hagan difíciles, por sólo mudar el caso, dexar el artículo, y otras variedades propias de la Syntaxis. Dirán fácilmente lo que significa *zori oneán*, como también *eché onean*; pero si se les pregunta que es *zori-á?* res-

ponden *nic daquit bada*, que no lo saben: *etá cer oté da eche-á?* Ori badaquigu: *Zori-ónac*, eztet aditzen; *eché ónac*, bai. No puede imaginarse menos reflexión... Badaquizu cer dan lenena? jaquin bear bada; *aurredán doaná, edó dagoená*; oró bat da *lendavicicoá*. Etá badaquizu, cer esan nai duen *goi lenén?* ez nic; cer da *goi* ori? Atózea, diozúnean *goierriá* edó *goierritár*, cer esan nai du *goi* orréc? Orain badá sínis nazázu, ezdaquizulá euscáraz, eta aimbát guichiago daquizulá, ceimbat gueiágo uste dezún.”

b) Euskarazkoei, nondinahiko direla, eskuak zabaltzeaz gainera, beste bidea, zabalagoa agian, hartu du Larramendik, aipatu pasarteetan bertan nabari denez. Euskal hitzen adiera, testu-inguru berriak hautatuz, nahi edo ahal adina hedatu behar du. Nola lor bestela delako *goi Lenén* hori “Príncipe Augusto” bihur dadin? “*Lenén* —azaltzen digu Larramendik—, ori berá esan nai deu *Príncipe*, nolá Latinéz badiogú, *principem locum tenere*, lenéngo lecuá, edó lecu lenená iduquitzea, euquitzea. *Lenén goiá*, goitua, goicoá, goratuá, orobatézcoac dira hitz oec (synonimos): eta emén ez hitzai, báicic hitzaquin esán, edó adierázo nai degunari oartú bear gátzaizca.” Adiera berriak ezezik, etxeko ondasunez baliaturik hitzak ere sor daitezke. Ik. leku berean “*onesguná*, onetsi, amatú, maitatu; etá andic *onesguná*, amorea, maitetasuna”. Hitz eratorri horrek ez du, egia esan, etorkizun aberatsik izan, *et pour cause*. Jokabidea, ordea, Oihenartek eta Pouvreaux ikusi zutena, ederki ematen du aditzera.

c) Larramendik bazekien, eta idazten ari ziren imitatzaileek hobeki, zerbait eta zerbait baino gehiago gorde (eta are hartu) behar genuela aldameneko hizkuntzetarik. Prest zeuden, aspaldidanik fidatuei eusteaz gainera, zor berriak ere egiteko mailebu bitartez, beharraren beharrez eta hoberik asmatzeko sormena ernatzeko modurik aurkitzen ez zenean behinik behin. Horrelako okerrak zuzentzeko tankera egokia Larramendik gehitu eta zabaldua zuen, ez aitzindaririk gabe: zorrak hartzeko bihurtzea. *Artilleria* erabiltzen genuen eta erabileraren zuzena honelaxe erakusten zaigu: “viene de el Bascuence *arte*, *rectitud*, y de *illeria*, enfermedad, y golpe de muerte”, “*artilleria*, *sutumpa*, *sutumpadia*”. Nik ez dut inondik ere uste, arrotzek maizenik uste dutenez, zinetan eta benetan hartzen zituela Larramendik honelako ateraldiak. Erdaldunek sinesten ez badiote, hor utzi du, *sutumpa(dia)*-ren itxuran, garbiago dirudien zerbait.

Nolanahi ere den, Larramendik argi eta garbi aitortu zuen asmatzea zilegi zela, edozein hizkuntzatan bezala, “voce facultativas” direlakoetan, hots, alemanez *fachsprachlich* (eta hemen orain *berezituak*) omen direnak.

Jakina da nola iraun zuen honen izenak eta omenak, Astarloaren ondoan gelditzen zelarik agian gramatika eta etimologia gaietan, duela ehunen bat urte arte. Baita ere nola gero, hemengoaz ari naiz, bat batean aldatu zen giroa eta bestelako eguraldia sortu. Arana Goiri eta Azkue ez ziren talde berekoak euskarari buruz, baina bat etorri ziren, nor baino nor amorrotuago, Larramendiren kontra, eta bi orien inguruan bazen noski jende gehiago, lehen

mordoskaka eta gero samaldaka. Zerbaitek, orain ukituko ez dudan zerbaitek, ekarri zuen bestetan etsai edo zirenen erabateko ukamen hori.

Mendiburu berriak Larramendi gogorazi dit. Eta Altunak, zeharka nahiz artez, "Larramendiana" berria ere idatzia eta argitara emana eskaini digu.